

Inhoud

De Statenvertaling herzien Elbert Boot	2
De Herziene Statenvertaling en de grondtekst van het Nieuwe Testament Jan Krans	12
Van sprake Canaans tot taal van Kanaän De herzieningen van de <i>Statenvertaling</i> door de eeuwen heen Hans Beelen en Nicoline van der Sijs	20
Het dragen van de <i>stigmata</i> van Jezus Galaten 6:17 in de <i>Bijbel in Gewone Taal</i> Rieuwerd Buitenwerf	30

▲ Johannes Bogerman (ca. 1576-1637) voorzitter Dordtse synode, vertaler Oude Testament en voorzitter van de vertaalcommissie van de *Statenvertaling*.

Foto: NBG/Sandra Haverman

De Statenvertaling herzien

Elbert Boot

Ondanks de respectabele leeftijd wordt de *Statenvertaling* (SV) tot op de dag van vandaag veel gebruikt in met name behoudende kerkelijke kringen en geloofsgemeenschappen. Daar blijft men de voorkeur geven aan een zo letterlijk mogelijke vertaling van de brontekst, zonder dat dit al te veel ten koste gaat van de leesbaarheid. Wie de eerste uitgave van de SV (1637) naast een hedendaagse Jongbloeditie legt, vallen meteen enkele dingen op. Veelal zijn de kanttekeningen niet afgedrukt, de oude Gotische drukletter is vervangen door een hedendaags lettertype, bepaalde woorden die in onbruik zijn geraakt of een andere betekenis hebben gekregen, zijn door de drukkers vervangen en het geheel is zo veel mogelijk aangepast aan de hedendaagse spelling. In feite is de hedendaagse SV in vergelijking met de oorspronkelijke versie al behoorlijk herzien. Toch blijft de SV voor veel hedendaagse gebruikers moeilijk leesbaar en moeilijk te begrijpen. Dit heeft ertoe geleid dat het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond binnen de Protestantse Kerk in Nederland in 2002 het initiatief heeft genomen om de SV te herzien. Men heeft contact gezocht met verwante kerken en een interkerkelijke stichting belast met de opdracht om te komen tot een herziening van de SV. Inmiddels zijn we ruim acht jaar verder en sinds 4 december 2010 ligt het resultaat in de boekhandels: *De Bijbel in de Herziene Statenvertaling* (HSV). Welke uitgangspunten hebben de leidraad voor deze herziening gevormd? Hoe hebben deze uitgangspunten in de uitvoering hun beslag gekregen? Waar zaten de knelpunten?

Herzien of hertalen

Een van de eerste uitdagingen voor de HSV was het dilemma: hertalen of herzien. Bij hertalen worden alleen verouderde woorden en uitdrukkingen vervangen door meer hedendaagse equivalenten. Als aan een bepaald boek al een origineel in een andere taal ten grondslag ligt, wordt hertalen riskant. Het gevaar bestaat dat in een hertaling woorden en begrippen sluipen die wellicht als hertaling geschikt zijn, maar geen recht doen aan het oorspronkelijke woord in de brontekst of dat woorden in de vertaling inmiddels een andere strekking hebben dan in de brontekst bedoeld wordt. Twee voorbeelden ter illustratie.

- In Genesis 34:21 wordt van het land Sichem gezegd in de SV: *siet/ het is wijt van begrijp*. De Jongbloed-editie hertaalt dit met: *ziet, het is wijd van begrip*. Maar begrip is geen goede hertaling van *begrijp*. *Begrijp* heeft niets te maken met een mogelijk tolerante houding van de inwoners van Sichem, maar *begrijp* wil enkel *omvang* aanduiden.
- Johannes 18:40b luidt: *Ende Barabbas was een moordenaer*. Een hertaling van deze tekst lijkt niet op grote moeilijkheden te stuiten. Toch slaat een hertaler de plank mis, als hij het begrip *moordenaar* laat staan. In het toenmalige Nederlands betekent *moordenaar* niet zozeer moordenaar als wel rover. Dat werpt meteen een ander licht op Johannes 10:1, waar een *moordenaar* in één adem met een dief genoemd wordt en beiden niet door de geëigende ingang van de schaapskooi binnenkomen. Zo'n *moordenaar* komt dus niet om de schapen te doden, maar om ze te stelen.

De SV is dus niet zomaar te hertalen zonder de grondtekst ernaast te leggen. Maar ook met de grondtekst erbij is er meer nodig dan uitsluitend hertaling. Er is immers meer aan de hand dan veranderingen in de Nederlandse taal. Er liggen inmiddels bijna vier eeuwen tussen ons en de Statenvertalers. Wie de kanttekeningen bestudeert, komt stellig onder de indruk van de kennis van de grondtalen van de Statenvertalers. In de kanttekeningen worden bij lastige vertaalkwesties alle mogelijke alternatieven opgesomd. Er is tegenwoordig echter nog veel meer bekend over grondtekst en grondtaal. En wat moet je dan doen met al die woorden en die teksten waarvan wij met de tegenwoordige kennis van de grondtaal en van de grondtekst zoveel meer weten? Zou je recht doen aan de bedoeling van de Statenvertalers door bijvoorbeeld de flessen wijn (onder andere 2 Samuel 6:19; Hooglied 2:5; Hosea 3:1) onveranderd in een hedendaagse SV te laten staan, terwijl je weet dat het Hebreeuwse woord niets met flessen wijn te maken heeft, maar wijst op een koek van samengeperste druiven? Kun je de kaars en de kandelaar (Matteüs 5:15) vervangen door de lamp en de standaard? Wie wil vasthouden aan de oorspronkelijke intenties van de Statenvertalers en de SV en de doelgroep in het oog houdt, komt niet onder een herziening uit. Dat is overigens niet de eenvoudigste manier, hebben we gemerkt. Het is wellicht veel eenvoudiger om je óf te beperken tot een hertaling óf over te gaan tot een geheel nieuwe vertaling. De HSV wil gelezen worden als een restauratie van de SV, waarbij de oorspronkelijke interpretatie en bedoelingen van de Statenvertalers zo veel mogelijk gehandhaafd blijven. Dat maakt van de HSV geen nieuwe vertaling, maar wel méér dan een hertaling van de SV.

Uitgangspunten

Aan welke richtlijnen moet een herziening van de SV voldoen en wat zijn de uitgangspunten waaraan de HSV getoetst mag worden? Dit zijn cruciale vragen, waar het bestuur zich van meet af aan over gebogen heeft. Aan het begin van het project heeft het bestuur van de Stichting HSV in overleg met het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond uitgangspunten geformuleerd waaraan de herzieners gebonden waren. In de loop van het herzieningsproces zijn deze verder aangepast. Het is ondoenlijk om in dit artikel alle uitgangspunten de revue te laten passeren. Daarom een uitwerking en toelichting van de belangrijkste ervan.

Brontekst

Oude Testament

In principe wordt dezelfde brontekst gevolgd als die van de Statenvertalers. Wat het Oude Testament (OT) betreft, geeft dit weinig problemen. De verschillende Hebreeuwse handschriften van het OT zijn dusdanig uniform vanwege de strenge eisen die in de joodse traditie voor de overschrijving werden gesteld, dat de verschillende handschriften onderling slechts weinig verschillen. Soms volgen de Statenvertalers echter de *Septuaginta*. Een voorbeeld vinden we in Jesaja 54:8. Daar luidt de SV in de editie van de Gereformeerde Bijbelstichting (GBS):

In een kleinen toorn heb Ik Mijn aangezicht van u een ogenblik verborgen, maar met eeuwige goedertierenheid zal Ik Mij uwer ontfermen, zegt de HEERE, uw Verlosser.

De vertaling ‘in een kleinen toorn’ vinden we alleen zo in de *Septuaginta: en thumôi mikrôi*. In de Hebreeuwse brontekst staat echter een woord dat het tegenovergestelde betekent: ‘vloed, overstroming’. In zo’n geval volgt de HSV de lezing van de Hebreeuwse brontekst, waarvan de vertaling in de herziening nu luidt:

In een stortvloed van grote toorn heb Ik voor u Mijn aangezicht een ogenblik verborgen, maar met eeuwige goedertierenheid zal Ik Mij over u ontfermen, zegt de HEERE, uw Verlosser.

Ook is gebruikgemaakt van de inzichten uit de bestudering van de Dode Zee-rollen. Daar waar de SV in het slot van Jesaja 14:4 de onbegrijpelijke zinsnede heeft: ‘[Hoe] houdt de goudene op!’, bieden de Dode Zeerollen een alternatief dat veel beter in het verband past. De vertalers van de *Septuaginta* hebben de

Hebreeuwse brontekst overigens al op deze manier gelezen. Daarom luidt het slot van Jesaja 14:4 nu in de HSV:

Hoe houdt de onderdrukker op; opgehouden is de onderdrukking!

In zo'n geval wordt de lezer wel geïnformeerd in een voetnoot dat de HSV hier gekozen heeft voor de lezing van een van de Dode Zeerollen.

Nieuwe Testament

Wat het NT betreft ligt de zaak duidelijk gecompliceerder. De Statenvertalers gebruikten hier als brontekst de Textus Receptus, een tekst afkomstig uit de Byzantijnse teksttraditie. Binnen de Textus Receptus bestaan verschillende varianten. Bekend is de Scrivenereditie die nog steeds wordt uitgegeven door de Trinitarian Bible Society in Londen. Dit is de uitgave die nauw aansluit bij de *King James Bible*. De Statenvertalers baseerden zich echter op de editie van het Griekse NT met de aantekeningen van Beza, hoewel zij bij een verschil van lezing gerust een eigen keuze hebben gemaakt uit andere, hun bekende edities. De verschillen binnen de edities van de Textus Receptus zijn miniem, zeker in vergelijking met de Nestle-Alandeditie. Uiteindelijk is voor de HSV gebruikgemaakt van de Scrivenereditie. Op punten waar de SV hier kennelijk van afweek is voor de versie van de SV gekozen. Een herziening van de SV gebaseerd op de Nestle-Alandeditie is eigenlijk onmogelijk, zeker gelet op de verschillen tussen de Textus Receptus enerzijds en de zogenaamde kritische tekst anderzijds, of je zou alle verschillen met behulp van voetnoten in de vertaling moeten motiveren. Bovendien zou een herziening van het NT in de SV gebaseerd op de kritische tekst voor een aanzienlijk deel van de doelgroep van de HSV ongewenst zijn. Dit was ook een van de redenen waarom de *NBG-vertaling 1951* (NBG 1951) nooit door deze groep aanvaard is.

De gebruikte editie van de Statenvertaling

In de loop van de eeuwen zijn er verschillende edities van de SV verschenen, sommige met de kanttekeningen, andere zonder. Het bekendst is misschien wel de zogenaamde Jongbloeditie, gedrukt door de gelijknamige uitgeverij. Daarop gevolgd door de editie 1977, uitgegeven door het Nederlands Bijbelgenootschap, de zogenaamde 'Tukkerbijbel'. Ook de GBS gaf een eigen editie uit, gebaseerd op de zogenaamde Ravensteyneditie, de verbeterde druk die verscheen in 1657. In principe is ook de HSV gebaseerd op deze Ravensteyneditie. In de praktijk is veel gebruikgemaakt van de editie van de GBS.

Werkwijze

- De SV wordt herzien aan de hand van de brontekst. Als stelregel geldt dat de werkwijze en de interpretatie van de Statenvertalers gevolgd dienen te worden, met dien verstande dat wanneer uit recenter onderzoek afdoende is gebleken dat de interpretatie van de Statenvertalers onjuist is, in de HSV een correctie plaatsvindt ten opzichte van de SV. Dat is bijvoorbeeld te zien in Psalm 81:4. De SV luidt daar:

Blaast de bazuin in de nieuwe maan, te bestemder tijd op onze feestdag.

In de HSV staat er nu:

Blaas *op* de bazuin bij nieuwe maan, bij volle maan, op onze feestdag.

In deze tekst zien we dat de uitdrukking *te bestemder tijd* is vervangen door *bij volle maan*. Nieuwer onderzoek heeft namelijk uitgewezen dat de bestemde tijd in de SV een nog veel specifiekere tijdsbepaling wil uitdrukken, namelijk de periode van volle maan.

- De Hebreeuwse en Griekse grondtekst wordt net als in de SV zo veel mogelijk op de voet gevolgd, zo lang dit geen onbegrijpelijk Nederlands oplevert. Wanneer een zo letterlijk mogelijke vertaling echter onbegrijpelijk Nederlands oplevert, wordt voor een iets vrijere verwoording gekozen, vaak toegelicht met behulp van een voetnoot. Zo luidt het slot van Genesis 43:3 in de SV:

Gij zult mijn aangezicht niet zien, tenzij dat uw broeder met u is.

Bij *Gij zult mijn aangezicht niet zien* is een verduidelijkende kanttekening te vinden, die aangeeft hoe dit hebraïsme begrepen moet worden. In de HSV is het precies omgedraaid. De letterlijke vertaling van deze idiomatische uitdrukking is verhuisd naar een voetnoot en de weergave in gebruikelijk Nederlands naar de tekst, zodat de tekst in de HSV luidt:

U zult mij niet *meer* onder ogen komen,* tenzij uw broer bij u is.

Na de referent staat er in de voetnoot: Letterlijk: mijn gezicht zien.

- Verouderde woorden en zinswendingen, zoals bijvoorbeeld de oude tweede

naamvalsform, de aanvoegende wijs en de vele deelwoorden in de SV, worden vervangen. De klankkleur van de SV wordt echter zo veel mogelijk gehandhaafd. De SV blijft in de HSV heel goed herkenbaar. Een lastige kwestie vormt het veel gebruikte *gij* en *gijlieden* in de SV. In de SV is dit een zegswijze die zowel intimiteit als gepaste afstand uitdrukt, maar in het hedendaags Nederlands wordt *gij* alleen nog in de spreektaal gebruikt ten zuiden van de grote rivieren. Tegelijk is de beslissing om iemand met *u* of *jij* aan te spreken voor een belangrijk deel cultureel en zelfs geografisch bepaald. Vanwege het verheven karakter van de Bijbel als Woord van God is in de HSV in principe gekozen om te vousvoyeren. *Gij* is dus *u* geworden. In een aantal gevallen kom je er niet onderuit hiervan af te wijken en heeft tutoyeren de prioriteit. Als ouders bijvoorbeeld hun eigen kinderen aanspreken (Genesis 38:29), of broers en bekenden met elkaar spreken (respectievelijk Genesis 38:29 en Job 4:2), werkt *u* eerder bevreemding in de hand en is voor *jij* of *jullie* gekozen.

Eerbiedskapitalen

Een van de kenmerken van latere edities van de SV is dat zij in verwijzingen naar God, Jezus Christus of de Heilige Geest een zogenaamde eerbiedskapitaal gebruiken. Recente edities van de SV doen dit echter veel vaker dan de eerdere edities. Daarom zijn voor het gebruik van de eerbiedskapitaal strakkere richtlijnen toegepast dan de praktijk in recente edities van de SV. Dit heeft in het bijzonder gevolgen voor het hoofdlettergebruik in bepaalde uitdrukkingen, waarin God vergeleken wordt met iets uit het dagelijks leven. Johannes 1:4 luidt in de HSV:

In het Woord was het leven en het leven was het licht van de mensen.

Alle recente edities van de SV schrijven de woorden *leven* en *licht* hier met een hoofdletter. De HSV doet dat niet, niet omdat ze niet op Jezus Christus betrekking hebben, maar omdat *Christus*, *leven* en *licht* niet identiek zijn met elkaar. Christus wordt hier leven genoemd, omdat hij de bron van het leven is en niet het leven zelf. Eveneens is Christus hier zelf niet het licht, maar de bron van het licht. In bekende passages waarin Jezus zichzelf aanduidt als het Licht der wereld (Johannes 8:12) of als de Weg, de Waarheid en het Leven (Johannes 14:6) gebruikt de HSV wel weer hoofdletters, omdat deze uitdrukkingen als namen van Christus zijn gaan functioneren en daarom een hoofdletter verdienen. Als er verder in het OT expliciet in de kanttekeningen aangegeven wordt dat een bepaalde tekst betrekking heeft op Christus, worden eveneens de eerbiedskapitalen gebruikt, ook als een andere uitleg van de tekst mogelijk is. De HSV wil immers in de traditie van de SV staan! Psalm 2:7 in een voorbeeld van een

tekst die in de SV typisch christologisch wordt geduid, en wordt daarom in de HSV als volgt weergegeven:

Ik zal het besluit bekendmaken: De HEERE heeft tegen Mij gezegd:
U bent Mijn Zoon, Ik heb U heden verwekt.

Cursiveringen

Het is onmogelijk om bij het vertalen het Hebreeuws en het Grieks van de brontekst op de voet te volgen en dan toch in alle gevallen een zin te krijgen die goed en begrijpelijk Nederlands oplevert. Soms moeten daarom woorden toegevoegd worden. Net als in de SV wordt dit soort woorden cursief afgedrukt.

Consistentie

De Statenvertalers hebben geprobeerd dezelfde grondbegrippen zo veel mogelijk consistent te vertalen, zonder daarbij de context uit het oog te verliezen. Tijdens het herzieningsproces is bijgehouden hoe elk Hebreeuws of Grieks woord in de HSV is weergegeven, afhankelijk van het zinsverband. Daar is vrij strak de hand aan gehouden. In de HSV is, net als overigens in de NBG 1951, de consistentie ten opzichte van de SV verbeterd.

Nieuwe inzichten in taal en tekst

Een belangrijk uitgangspunt in de herziening is dat nieuwe inzichten in taal en tekst waar mogelijk gehonoreerd worden. De meeste afwijkingen ten opzichte van de SV vallen onder deze noemer. Ook op het gebied van de realia leidt dit tot verschillen ten opzichte van de SV. In de naamgeving van planten en dieren past de HSV namelijk de adviezen voor vertalers toe, zoals die opgesteld zijn onder verantwoordelijkheid van de United Bible Societies. Daarmee ziet de lijst van reine en onreine dieren van Leviticus 11 er in de HSV iets anders uit dan in de SV. Zo is het konijntje van Leviticus 11:5 vervangen door de klipdas, de havik vervangen door de veel grotere lammergier (vers 13) en zijn de onvertaalde en daarmee onbegrijpelijke dieren van vers 22 verschillende soorten sprinkhanen geworden. Vanzelfsprekend is een vertaling van de namen van dieren en van planten niet het einde van alle tegenspraak. Bij grote onzekerheid volgt de HSV de SV. Soms maken de herzieners ook een eigen afweging.

Ook op grammaticaal gebied zijn er nieuwe inzichten toegepast. De verbindingswoordjes *we* of *wa* in bepaalde Hebreeuwse werkwoordsvormen, zoals de *wayyiqtol* en de *weqatal* hoeven niet per se vertaald te worden. Die zijn namelijk dermate vergroeid met het werkwoord dat het onnodig is om ze als zelfstandig voegwoord te vertalen, iets wat in de SV wel overal gebeurt. Ook wordt in de SV het Hebreeuwse imperfectum in de Psalmen veelvuldig met de

toekomstige tijd vertaald, terwijl de tegenwoordige tijd ook mogelijk is en zelfs een krachtiger vertaling oplevert. Dat zien we bijvoorbeeld in Psalm 56:5. De SV zegt daar:

In God zal ik Zijn woord prijzen; ik vertrouw op God, ik zal niet vrezén; wat zou mij vlees doen?

De HSV herziet dit als volgt:

In God prijs ik Zijn woord, op God vertrouw ik, ik vrees niet; wat zou een schepsel mij kunnen doen?

Ten slotte

Vanwege de gehechtheid aan de SV heeft het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond destijds ingezet op een verstaanbare herziening van dit monument in de Nederlandse taal. Een initiatief dat in de loop van de tijd in steeds bredere kring opgemerkt en gevolgd werd. Een goede indicatie daarvoor was de maandelijks publicatie van een bijbelboek dat gereedgekomen was. Op elke digitaal gepubliceerde tekst kon gereageerd worden en werd ook daadwerkelijk gereageerd. Dat maakte het project transparant, soms ook kwetsbaar. Alle opmerkingen, van welke aard dan ook, zijn serieus bekeken. Bestuur en medewerkers waren zich bewust van het ingrijpende karakter van de herziening. Daarbij kwam altijd weer de vraag naar boven: hoe ver kunnen en mogen we gaan? Daar is vaak lang over gediscussieerd, zowel binnen het project maar ook veel met mensen van buiten, en richtlijnen moesten soms in de loop van de tijd worden aangepast. De waarheid van de zegswijze ‘zoveel hoofden, zoveel zinnen’ blijkt nergens anders zo sterk als bij een vertaling van de Bijbel! Ondanks de vele discussie is de uitvoering van het project in een positieve sfeer en goede harmonie verlopen. Daarin hebben we duidelijk de hand van God gezien. Binnen het palet van Nederlandse bijbelvertalingen zal de HSV ongetwijfeld een geheel eigen plaats gaan innemen.

Drs. L.B.C. Boot is oudtestamenticus en predikant binnen de Christelijke Gereformeerde Kerken in Nederland en is als bestuursadviseur betrokken bij de HSV.

quique excogitarit, quique symbolam ad ignem commune, lubens volens contulit, qui enim Deo ac divinis quicquam neget; memor tabernaculi sub prisco Fœdere, quod ita crevit (?) ad editionem novam, his præsidio muniti, denuo accessimus. In qua, præter cætera, & versus quos nunc vocant, accuratius notavimus. ne prætermissa quidem veterum distinctione, ab hac nostra satis aliena: quam sub finem, ne quid desit, exhibemus. E qua disces, qui qualesque fuerint, quos τειλας nuncupabant, quos in sua iterum κειδωλα, omnino aliter quam fit a nobis, olim dividebant. Qui majores ita vulgo nunc vocamus partes, quas in εἴρη (an ubique satis commode, quarendam aliu relinquimus, qui utiles non curiosi volumus videri) ut investigandi labor absit, utilissime dividimus. Textum ergo habes, nunc ab omnibus receptum: in quo nihil immutatum aut corruptum damus. Qui, cum lapides ac monumenta antiquorum quidam venerentur ac religiose representent, multo magis chartas has, ab argumento ἡμετέρας, vindicandas a mutatione ac cor-

▲ Gedeelte uit de voorrede van de tweede editie van de Elzevier-uitgave van het Nieuwe Testament, waarin voor het eerst de uitdrukking 'Textus Receptus' gebruikt wordt, Leiden 1633.

Foto: NBG/Sandra Haverman

De *Herziene Statenvertaling* en de grondtekst van het Nieuwe Testament

Jan Krans

De vertalers van de *Herziene Statenvertaling* (HSV) hebben voor het Nieuwe Testament dezelfde grondtekst gebruikt als de oorspronkelijke Statenvertalers in de zeventiende eeuw. Reden genoeg om nog eens na te gaan om welke grondtekst het daarbij eigenlijk gaat, en wat de status van die tekst is in het huidige onderzoek naar de Griekse tekst van het Nieuwe Testament.

De *Textus Receptus*

De belangrijke reformatievertalingen, zoals de Lutherbijbel, de *Geneva Bible*, de *King James Bible*, en ook de *Statenvertaling* (SV) volgen allemaal een Griekse grondtekst die men in de loop der tijd met ‘Textus Receptus’ is gaan aanduiden, ‘de algemeen aanvaarde tekst’.

De term wordt algemeen gebruikt voor de edities van de Griekse tekst vanaf Erasmus (edities van 1516 tot 1535). De belangrijkste namen in de traditielijn zijn Stephanus (1546-1551) en Beza (1565-1598), en daarna de Elzeviërs (vooral 1624 en 1633). Een eenduidige tekst van de *Textus Receptus* bestaat overigens niet, hoewel de onderlinge verschillen niet erg groot zijn. De tekst gaat terug op de handschriften die Erasmus voor zijn eerste editie gebruikte. Hijzelf en andere tekstbezorgers brachten in latere edities allerlei wijzigingen aan, zonder dat het basiskarakter van de tekst daarmee veranderde.

Ontwikkelingen sinds de zestiende eeuw

Al in de zeventiende eeuw kwam er een gestage stroom van nieuwe informatie over de tekst van het Nieuwe Testament op gang. Handschriften werden ontdekt en/of gepubliceerd, oude vertalingen uit de eerste eeuwen kwamen beschikbaar, citaten bij kerkvaders werden verzameld en geanalyseerd. Uiteindelijk kwam de grote doorbraak in de negentiende eeuw, toen volkomen nieuwe edities werden gemaakt, alleen op basis van de oudere handschriften, vroege vertalingen en kerkvadercitaten. Vanaf die tijd kun je spreken van ‘de moderne kritische tekst’. De ontwikkelingen op het gebied van de tekstkritiek waren ook al in de negentiende eeuw een belangrijk argument bij elk pleidooi voor een nieuwe Nederlandse bijbelvertaling.

Het zij mij vergund een nogal gangbaar misverstand over de nieuwtestamenti-

sche tekstkritiek weg te nemen. Hoe opwindend de negentiende eeuw ook mag zijn geweest, veel belangrijke handschriften waren al veel eerder beschikbaar, zoals de Codex Alexandrinus, die al in de eerste helft van de zeventiende eeuw in Engeland kwam en dadelijk uitgebreid werd bestudeerd. Nauwkeurige informatie over dit handschrift circuleerde onder de geleerden in Europa. Plannen voor en aanzetten tot een ‘moderne kritische tekst’ bestonden dan ook al ver voor de negentiende eeuw.

Geleidelijk was duidelijk geworden dat er naast de oudste handschriften een grote hoeveelheid jongere handschriften bestaat die bovendien een grote mate van verwantschap vertonen. Omdat het hierbij om de tekstvorm gaat die in de Griekssprekende kerk van het Byzantijnse rijk werd gebruikt, duiden de tekstcritici deze tegenwoordig vooral aan als de ‘Byzantijnse tekst’.

Het is overigens niet verwonderlijk dat de handschriften van de Byzantijnse tekst in de meerderheid zijn. Er zijn er nu eenmaal het meeste van gemaakt, en ze hadden de beste kans op overleving. Terzijde zij opgemerkt dat er binnen de Byzantijnse tekst wel degelijk kleine verschillen bestaan, en bij het boek Openbaring zelfs een grote tweedeling. Volgens de meeste geleerden staat de Byzantijnse tekst vrij ver af van de oorspronkelijke tekst van het Griekse Nieuwe Testament, al was het maar omdat het slechts de standaardtekst van het Byzantijnse rijk was, vanaf ongeveer de zesde eeuw.

Deze opvatting van de geleerden berust verder hoofdzakelijk op twee argumenten. Ten eerste komt de Byzantijnse tekst als zodanig pas vanaf de zesde eeuw in Griekse handschriften voor; de oudere handschriften hebben een ander karakter. Ten tweede volgen de oudere kerkvaders die het Nieuwe Testament citeren niet de Byzantijnse tekst, net zo min als de oudste vertalingen. Sommige bijzondere lezingen ervan zijn weliswaar ouder dan de zesde eeuw, maar het patroon, de combinatie van de lezingen die maakt dat we van ‘de Byzantijnse tekst’ spreken, is dat niet.

De doorbraak van de moderne kritische tekst betekende tegelijkertijd het wetenschappelijke einde van de Textus Receptus. Het onderzoek schiep namelijk ook duidelijkheid over de Textus Receptus. Het werd duidelijk dat de Textus Receptus gebaseerd was geweest op de Byzantijnse tekst. Erasmus had (late) Byzantijnse handschriften voor zijn editie gebruikt. Iets anders hadden hij en tekstbezorgers na hem ook nauwelijks ter beschikking.¹

Belangrijk is hierbij echter ook dat de Textus Receptus een nogal bijzondere en afwijkende vorm van de Byzantijnse tekst is. Dit punt wordt vaak vergeten of onderschat. Er ontstond namelijk al dadelijk een aanzienlijke afstand tussen de Byzantijnse tekst en Erasmus’ editie, door verschillende oorzaken. Enerzijds verschillen handschriften van de Byzantijnse tekst ook onderling, en gebruikte Erasmus niet de beste. Anderzijds is de Textus Receptus doortrokken van

In Johannes 1:28 geeft de Textus Receptus 'Bethabara' als de plaats waar Johannes doopte, in plaats van 'Betanië'. Deze lezing berust op een keuze van Erasmus, die zich daarbij wel op handschriften kon beroepen, maar toch vooral de opvatting van Origenes volgde. Als je Origenes' commentaar leest lijkt het wel of 'Bethabara' een verbetering (en dus conjectuur) van hemzelf is, maar zeker is dat niet. In elk geval wijkt de Textus Receptus hier af van de Byzantijnse tekst (en tegelijk ook van de moderne kritische tekst). De geboden lezing 'Bethabara' is zonder twijfel niet oorspronkelijk.

In Johannes 18:24 heeft de HSV: 'Annas nu had Hem gebonden naar Kajafas, de hogepriester, gezonden.'
Deze voltooid verleden tijd ('had ... gezonden') neemt HSV van SV over. Het is een mooi voorbeeld van harmoniserend vertalen. De achterliggende redenering is als volgt.
De ondervraging van Jezus in de voorafgaande verzen had namelijk al bij Kajafas plaatsgevonden, *tenminste als je de andere evangeliën leest*. Daarom moet, volgens de vertalers, dit vers 24 een mededeling achteraf zijn, die eigenlijk al in vers 13 thuishoort.
Deze harmonisering heeft een lange traditie. Edities en vertalingen kunnen haar opnemen in verschillende gradaties. SV en HSV volgen hier Beza, die in vers 24 het plusquamperfectum 'miserat' ('had ... gezonden') heeft. Beza zelf ging in zijn vertaling en aantekeningen nog een stap verder, en voerde voor alle duidelijkheid in vers 13 de mededeling van vers 24 al in, met het gewone perfectum 'misit' ('zond'), dat overeenkomt met de aoristus van het Griekse werkwoord.

ingrepen en vergissingen van Erasmus en zijn team. Bovendien is de tekst van Erasmus' edities ook niet steeds gelijk. Latere tekstbezorgers, zoals Stephanus en Beza, brachten ook nog eens veranderingen aan, op grond van handschriften of van gebrekkige informatie, soms op grond van gissingen.

Al met al bestaan er tussen de Byzantijnse tekst en de Textus Receptus talrijke verschillen (bijna tweeduizend), waarvan sommige ook behoorlijk ingrijpend zijn. Voorbeelden van die laatste categorie zijn Handelingen 8:37 en 1 Johannes 5:7-8. Voor kenners van de geschiedenis van de Textus Receptus is de toevaligheid, de willekeur en het gebrek aan informatie en methode van destijds zonneklaar. Vooral in de tijd die als een strijd tussen de moderne tekst en de Textus Receptus gevoeld werd, konden geleerden dit inzicht in uiterst scherpe bewoordingen vatten. Zo schreef Franz Delitzsch in 1861, naar aanleiding van zijn vondst van het verloren gewaande handschrift dat Erasmus voor de tekst van Openbaring had gebruikt: 'De geschiedenis van de tekst van het Nieuwe Testament is een bedroevend weefsel van onwetenschappelijkheid, charlatanerie en gerommel van boekdrukkers.'²

Conclusies over de HSV

Bij de beoordeling van de HSV valt één ding op: de keuze voor continuïteit met de SV. Al het andere vloeit daar uit voort. Net als de *New King James Bible* van 1979/1982 is het een vertaling van de Textus Receptus. Daarmee is er gelijk een grote afstand tot de moderne tekstkritiek en de vertalingen die op de moderne kritische edities zijn gebaseerd. Er is ook geen werkelijke reflectie op tekstkritische beslissingen.

Eenzijds is deze keuze voor de Textus Receptus begrijpelijk. De HSV is tenslotte geen nieuwe, zelfstandige vertaling, maar een herziening van de SV. De HSV is dan ook bestemd voor lezers die eigenlijk de SV zouden (moeten) (willen) lezen, maar voor wie het Nederlands van deze laatste te moeilijk is. Bij hen zou de keuze van een andere grondtekst op verzet stuiten. In de woorden van Reinier de Blois: 'Het is voor een groot deel van de doelgroep onverkoopbaar om de kritische tekst te gebruiken.'³

Anderzijds betekent een keuze voor de Textus Receptus in de eenentwintigste eeuw iets geheel anders dan in de zeventiende. Toen de SV werd gemaakt hadden de vertalers nauwelijks keus. Er waren maar weinig varianten beschikbaar, en op de grillige totstandkoming van de Textus Receptus had men weinig zicht. Het enige werkelijke alternatief zou het volgen van de Latijnse *Vulgata* zijn geweest, maar dat was om zowel kerkpolitieke als wetenschappelijke redenen ondenkbaar. Als je echter bijna vier eeuwen later dezelfde grondtekst volgt, suggereer je dat je alle tussentijds verworven informatie en inzichten gewoon kunt negeren of zelfs verwerpen.

In Johannes 18:20 heeft de SV ‘daer de Joden van alle plaetsen t’samen komen’; de HSV heeft echter ‘waar de Joden altijd samenkomen’. De HSV heeft hier geen aantekening, maar zou er volgens de eigen principes wel een moeten hebben. Het verschil tussen ‘van alle plaetsen’ en ‘altijd’ berust namelijk wel degelijk op een verschil in de gebruikte Griekse tekst. In dit geval hebben de Statenvertalers een conjectuur van Beza gevolgd. De Textus Receptus is hier overigens in zichzelf verdeeld; edities vóór Beza hebben de meerderheidslezing ‘altijd’. De moderne kritische tekst heeft ‘alle’.

In Jakobus 4:2 heeft de SV ‘ghy benijdet’. HSV volgt deze lezing en verduidelijkt: ‘U benijdt *anderen*’.

Er bestaan geen handschriften met deze lezing, want zij berust op een gissing, een conjectuur van Erasmus. De *King James Bible* heeft ‘yee kill’, en dat weerspiegelt de unanieme grondtekst.

De SV heeft hier een kanttekening, maar deze verhult de zaak in feite, door aan te geven dat ‘jullie doden’ in vele Griekse ‘boeken’ (lees: handschriften) te vinden is, maar hier niet de juiste lezing kan zijn. Beza’s invloed is hier merkbaar, want hij accepteerde Erasmus’ conjectuur, althans in zijn aantekeningen en in zijn Latijnse vertaling. Om onduidelijke redenen, maar net als bij Erasmus’ latere edities, bleef de Griekse tekst van zijn edities wel ‘jullie doden’.

Erasmus’ conjectuur is overigens belangrijk, want de lezing ‘jullie doden’ is inderdaad nogal vreemd in dit verband, en zou wel eens op een vergissing in het overschrijven kunnen berusten. Zijn voorstel wordt dan ook nog steeds door een aantal geleerden geaccepteerd. Veel vertalingen verdoezelen het probleem enigszins, door er in plaats van ‘jullie doden’ iets als ‘jullie zijn moordlustig’ van te maken.

Betreuenswaardig is bovendien het onkritisch verwarren of in elkaar schuiven van Byzantijnse tekst en Textus Receptus. Zo spreekt de brochure uit 2009 over ‘de door de Statenvertalers gebruikte Byzantijnse teksttraditie’.⁴ Hier bespeur ik de invloed van de pseudowetenschappelijke brochures van de Trinitarian Bible Society.⁵

Toch zou een keuze voor de Textus Receptus wel met een eerlijke, wetenschappelijk houdbare positie kunnen samengaan, maar dan alleen op grond van de eeuwenlange invloed van deze tekstvorm, vanaf de zestiende eeuw, en vooral zonder enige pretentie dat deze ook maar op enige wijze de meest oorspronkelijke tekst van het Nieuwe Testament vertegenwoordigt. Het zou de vertalers/herzieners sieren wanneer ze een dergelijke positie innamen, maar dat zal om theologisch-ideologische redenen wel nauwelijks mogelijk zijn.

Een alternatief zou zijn geweest om de toevalligheden en eigenaardigheden van de Textus Receptus los te laten, en een – voor zover mogelijk – zuivere vorm van de Byzantijnse tekst als grondtekst te nemen. Ook dan zou het motief de eeuwenlange canonieke status van deze tekstvorm moeten zijn, niet de nabijheid tot de oorspronkelijke tekst. De herziening zou dan echter ook tekstueel behoorlijk ingrijpend zijn geweest. Zoals we hebben gezien, bestaan er tussen Textus Receptus en Byzantijnse tekst immers grote verschillen.

Het monumentale karakter van de SV hoeft niet te lijden onder het besef dat deze vertaling bij het Nieuwe Testament gebaseerd is op een grondteksteditie van matige kwaliteit, die inmiddels al bijna twee eeuwen wetenschappelijk volkomen achterhaald is. Zou de publicatie van de HSV een gelegenheid zijn om eindelijk ontspannen, open en eerlijk met dit gegeven om te gaan? Het lijkt er niet op.

Noten

- 1 Een dubbele nuancering is hier op zijn plaats. De Latijnse *Vulgaat* gaat gedeeltelijk terug op een zuiverder Griekse grondtekst dan de Byzantijnse en daarmee de Textus Receptus. Dit gegeven bleef echter verborgen in de begintijd van de Textus Receptus, vooral omdat Erasmus en anderen hun Griekse tekst nu juist als het middel bij uitstek beschouwden om de *Vulgaat* te verbeteren. Verder beschikte Beza gedurende een aantal jaren over een Grieks handschrift met een zeer afwijkende tekst van de evangeliën en Handelingen (nu naar hem Codex Bezae genoemd); het handschrift was echter zo ‘vreemd’, dat hij er wel informatie uit verzamelde, maar daar voor het vaststellen van de Griekse tekst vrijwel geen gebruik van maakte.
- 2 ‘Die Geschichte des neutestamentlichen Textes ist ein trauriges Gewebe von Unwissenschaftlichkeit, Charlatanerie und Buchdruckerpuffen’ (*Handschriftliche Funde* 1, Leipzig, Dörffling und Francke, 1861, 57).
- 3 Reinier de Blois, ‘De Nieuwe Bijbelvertaling en de Herziane Statenvertaling’ in: *Met Andere Woorden* 27/2 (juni 2008), 10.

In Openbaring 16:5 heeft de HSV: 'Die is en Die was en Die zal zijn'.

Zij volgt daarin de SV ('Die is, ende Die was, ende Die zijn sal'), die hier bovendien een kanttekening bij heeft: 'Andere lesen, *ende de Heylige*.' De vertaling 'Die zal zijn' gaat terug op een foute beslissing van Beza.

Hij veranderde hier de tekst (van Stephanus), naar eigen zeggen op basis van een oud (Grieks?) en betrouwbaar handschrift, maar toch vooral om de tekst in overeenstemming te brengen met de andere keren in Openbaring dat God op deze wijze wordt aangeduid. Er zijn bij mijn weten geen Griekse handschriften die hier 'Die zijn zal' hebben.

Bij het slot van het Nieuwe Testament brak Erasmus' Griekse handschrift een paar verzen voor het einde af; zoals hij zelf een paar keer vermeldt, vulde hij de Griekse tekst aan door terugvertaling uit het Latijn. Als gevolg hiervan bevat de Textus Receptus bij de laatste zes verzen van Openbaring een paar lezingen die in geen enkel Grieks handschrift te vinden zijn.⁶ De gevolgen van Erasmus' werkwijze zullen vaak niet zichtbaar zijn in een vertaling. Wel zijn er enkele gevallen waarbij de *Vulgaat* (de Latijnse tekst) verschilt van de gebruikelijke Griekse tekst. Het belangrijkste voorbeeld is wel te vinden in 22:19. De SV heeft daar 'Godt sal sijn deel afdoen uyt het boeck des levens' in plaats van '... van de *boom* des levens'. Deze Vulgaatlezing komt in Griekse handschriften niet voor,⁷ en is alleen dankzij Erasmus' vertaalwerk uiteindelijk in de Reformatievertalingen terechtgekomen, en daarmee ook in de HSV.

- 4 *De Statenvertaling herzien*, 2009, 30. Deze tekst is van de hand van Reinier de Blois; de bijdrage in de brochure komt grotendeels overeen met een lezing 'Monument-taal' (uit 2006), te vinden op <http://www.herzienestatenvertaling.nl> (gezien 1 oktober 2010).
- 5 De Trinitarian Bible Society verspreidt als enige tot op vandaag een editie van de *Textus Receptus*; bij haar website (<http://www.trinitarianbiblesociety.org>) en overige publicaties tref je uitgebreide verdedigingen van de *Textus Receptus* als de meest oorspronkelijke tekst van het Nieuwe Testament aan. Het belangrijkste pseudowetenschappelijk kenmerk van dit alles is het verwarren van tekst-kritische informatie en methodes met theologische gevoeligheden. Daarnaast is er vaak sprake van ad hoc redeneren, iets waar het verdedigen van de eigenaardigheden van de *Textus Receptus* inderdaad wel toe moet leiden.
- Er zou eigenlijk behoefte zijn aan een kritische editie van de *Textus Receptus*, met een goede teksthistorische inleiding en met toelichtingen bij de talloze afwijkingen van de Byzantijnse tekst.
- 6 Dat wil natuurlijk zeggen: Griekse handschriften die niet van Erasmus' tekst afhankelijk zijn.
- 7 Alweer: tenzij deze Griekse handschriften afhankelijk zijn van Erasmus' gedrukte tekst.

Dr. J.L.H. Krans is als nieuwtestamenticus verbonden aan de Vrije Universiteit.

▲ Jan Luyken, De bergrede, uit: Jan Luyken, *Bybelprinten*, Amsterdam 1712.

Foto: NBC/Sandra Haverman

Van sprake Canaans tot taal van Kanaän

De herzieningen van de Statenvertaling door de eeuwen heen

Hans Beelen en Nicoline van der Sijs

Sinds de eerste druk van de *Statenvertaling* (1637) is de tekst telkens weer aan revisies onderworpen. Wat is er in de loop der tijden allemaal gewijzigd, wat bleef behouden van de oorspronkelijke *Statenvertaling* (SV) en wat is typisch voor het taalgebruik van de *Herziene Statenvertaling* (HSV)? Aan de hand van de Bergrede geven we een taalkundige kijk op Statenvertalingen door de eeuwen heen.

Van meet af aan is er ijverig aan de tekst van de SV gesleuteld. In de eerste druk uit 1637 bleken nogal wat zet- en drukfouten te staan. Daarom werd in 1655 een *Register vande Verbeteringe der Druck-fauten ende Misstellighen, die in den Eersten Druck van den Nieuw-Overgesetten Bibel gevonden worden* gepubliceerd. Het gaat voornamelijk (maar niet uitsluitend) om onjuiste verwijzingen naar bijbelplaatsen in de kanttekeningen. Twee jaar later, in 1657, verscheen bij de weduwe Van Ravensteijn een complete herziene uitgave van de SV, die gezuiverd was van talloze zetfouten. Deze zogeheten ‘Corrigeerbijbel’ bevat een groot aantal veranderingen die niet opgenomen zijn in het *Register vande Verbeteringe*. In de woordvoorraad bestaan er geen verschillen tussen de SV 1637 en 1657. Maar wel zijn er opvallende veranderingen aangebracht in de spelling. De algemene regel is dat de spelling in de SV 1657 consequent gemaakt is, terwijl er in de eerste druk uit 1637 nog allerlei inconsequenties voorkwamen. Maar daarnaast zijn er ook structurele veranderingen aangebracht in de tweede druk. Zo spelt men zelfstandige en bijvoeglijke naamwoorden met *-t* aan het eind van van het woord in plaats van *-dt*:

Statenvertaling 1637

broodt

handt

breedt

Statenvertaling 1657

broot

hant

breet

Uitzonderingen op deze regel zijn echter *Godt* en *stadt*, die ook in 1657 met *dt* worden gespeld.

Verder kiest men in alle woordsoorten voor *gh* in plaats van *ch* of *g*:

Statenvertaling 1637

berch
besorcht/besorgt
brengt
dach
deucht

Statenvertaling 1657

bergh
besorgh
brenght
dagh
deught

Woorden die eindigden op wat we nu spellen als *-igheid* werden in 1657 als *-igheyt* gespeld, terwijl twintig jaar eerder, in 1637, de spelling *-icheyt* werd gehanteerd:

Statenvertaling 1637

eeuwicheyt
gerechtigheyt

Statenvertaling 1657

eeuwigheyt
gerechtigheyt

Ook de keuze van *c* of *k* werd in de twintig jaar die na de eerste druk waren verstreken, klaarblijkelijk anders beoordeeld, want in 1657 gaf men de voorkeur aan *k* voor *a*, *o*, *u* en medeklinkers, terwijl de tekst uit 1637 *c* spelde:

Statenvertaling 1637

camer
can
cleeden
Coninckrijck
cracht

Statenvertaling 1657

kamer
kan
kleeden
Koninckrijck
kracht

Wel koos men in beide edities aan het eind van een woord (ook in samenstellingen) voor *ck*, vandaar *Koninckrijck*, *aertrijck*, *balck*.

In 1637 hanteerde men de uitgang *-ijck* in bijwoorden, in 1657 werd dit veranderd in *-ick*:

Statenvertaling 1637

haestelijck
opentlijck
yegelijck

Statenvertaling 1657

haestelick
opentlick
yegelick

Al met al hebben de Statenvertalers in de tweede druk geprobeerd – met meer succes dan in de eerste – om een consequente spelling aan te houden. Maar die spelling was toen, ook naar de toenmalige maatstaven, een ouderwetse, middeleeuwse spelling. Zo verkoos men een fonetische spelling (op klank) in bijvoorbeeld *breet*, *hant* boven een gelijkvormige spelling (*hand* met *d* vanwege *handen*), die in de zeventiende eeuw ingang vond. Ook de spelling *ae* in plaats van *aa* in een gesloten lettergreep, die zowel in 1637 als in 1657 werd gebruikt, gold op dat moment al als archaïsch. Hoewel de Statenvertalers beweerden eenvoudig te willen spellen en ‘veelheid van letters’ te willen vermijden, spelden ze dubbele letters in bijvoorbeeld *gh* en *ck*.

Latere drukken en uitgaven van de Statenvertaling

In de vele volgende drukken na 1657 bleef de tekst in principe ongewijzigd (hierop zagen door de kerkenraad aangewezen correctoren toe), zodat het taalgebruik steeds verder af ging staan van de levende taal, zowel in spelling als in woordkeus. Vanaf midden achttiende eeuw werd de roep om een nieuwe versie steeds luider. In 1756 verscheen anoniem een uitgave van de SV in aangepaste spelling en woordkeus, met bijvoorbeeld *en* in plaats van het op dat moment totaal verdwenen *ende*: ‘honger en dorst’. Hierin werd bovendien de Godsnaam in het Oude Testament met Jehovah weergegeven in plaats van HEERE. Deze zogenoemde Jehovahbijbel vond, hoewel hij in 1761 nog herdrukt werd, weinig ingang. Steeds vaker gingen uitgevers, tegen de afspraken in, de spelling aanpassen. Na de scheiding van kerk en staat in 1796 stopte de overheidsbemoeienis. Hierna veroorloofden de uitgevers en correctoren zich allerlei vrijheden in de spelling en interpunctie. In 1834 verscheen een editie in de officiële spelling van Siegenbeek uit 1804. In 1846/1847 volgde een herziening door het in 1814 opgerichte Nederlandsch Bijbelgenootschap, die echter te ingrijpend was; zo ging de verandering van *Heere* in *Heer* velen te ver. In 1869 (NT) en 1888 (volledige bijbel) verscheen een minder ingrijpende herziening, met de spelling van De Vries en Te Winkel, die tot 1977 min of meer de standaard bleef en die nog steeds gebruikt wordt, onder de naam Jongbloeditie. In 1977 gaf het Nederlands Bijbelgenootschap een nieuwe, verder gaande revisie uit, de editie 1977 of de ‘Tukkerbijbel’. Ondertussen verschenen in de negentiende en twintigste eeuw diverse andere, minder succesvolle uitgaven. In 1973 verscheen een heruitgave van de Gereformeerde Bijbelstichting waarin behalve de verouderde spelling zo min mogelijk was aangepast (ter verklaring van verouderde woorden werd een woordenlijst opgenomen). En in 2010 verschijnt dan de complete HSV, die grondig is aangepast.

De evolutie van een vers: Matteüs 6:26

Hoe is het taalgebruik van de SV in de loop der eeuwen geëvolueerd? Laten we om te beginnen eens kijken naar één enkel vers uit de Bergrede (Matteüs 6:26). De onderstreepte woorden zijn – in spelling of constructie – aangepast ten opzichte van de eerste editie uit 1637.

SV 1637: Aensiet de vogelen des hemels, dat sy niet en zaeyen, noch en maeyen, noch en versamelen inde schueren, ende uw' hemelsche Vader voedt [*nochtans*] de selve: en gaet ghy de selve niet [*zeer*] veel te boven?

SV 1657: Aensiet de vogelen des hemels, dat sy niet en zaeijen, noch en maeijen, noch en versamelen in de schueren, ende uw' hemelsche Vader voedt [*nochtans*] deselve: en gaet ghy deselve niet [*seer*] veel te boven?

SV 1867: Aanziet de vogelen des hemels, dat zij niet zaaijen, noch maaijen, noch verzamelen in de schuren: en uw hemelsche Vader voedt nogtans dezelve: gaat gij dezelve niet *zeer* veel te boven?

Editie-Jongbloed: Aanziet de vogelen des hemels, dat zij niet zaaien, noch maaien, noch verzamelen in de schuren; en uw hemelse Vader voedt *nochtans* dezelve; gaat gij dezelve niet *zeer* veel te boven?

Editie 1977: Aanziet de vogelen des hemels, dat zij niet zaaien, noch maaien, noch verzamelen in de schuren; en uw hemelse Vader voedt ze nochtans; gaat gij ze niet *zeer* veel te boven?

HSV: Kijk naar de vogels in de lucht: zij zaaien niet en maaien niet, en verzamelen niet in schuren; uw hemelse Vader voedt ze evenwel; gaat u ze niet ver te boven?

Uit de voorbeelden blijkt dat in de loop van de tijd niet alleen de spelling is aangepast. Ook grammaticale constructies zijn gewijzigd; zo is in 1867 de dubbele ontkenning *en...niet* niet meer aanwezig. In de SV van 1977 is de grammatica verder gemoderniseerd: het voornaamwoord *dezelve* is vervangen door *ze*. De tendens om de grammatica aan het veranderende Nederlands aan te passen, wordt in de HSV voortgezet: het voornaamwoord *gij* is vervangen door *u*; de meervoudsvorm *vogelen* door *vogels*; het ontkenkende woord *noch* door *en...niet*; de genitief-constructie *des hemels* door de voorzetselconstructie *in de lucht*. Nieuw is echter dat ook de woordkeus thans is aangepast aan het huidige Nederlands: *Aanziet* is veranderd in *Kijk naar*, *nochtans* in *evenwel*.

Met haar modernere taalgebruik is de HSV meer gaan lijken op andere gangbare eigentijdse bijbelvertalingen. Ter vergelijking volgt Matteüs 6:26 in de *NBG-vertaling* 1951 (NBG 1951), *De Nieuwe Bijbelvertaling* (NBV), de *Willibrordvertaling* (WV) en de *Groot Nieuws Bijbel* (GNB)

NBG 1951: Ziet naar de vogelen des hemels: zij zaaien niet en maaien niet en brengen niet bijeen in schuren, en toch voedt uw hemelse Vader die; gaat gij ze niet verre te boven?

NBV: Kijk naar de vogels in de lucht: ze zaaien niet en oogsten niet en vullen geen voorraadschuren, het is jullie hemelse Vader die ze voedt. Zijn jullie niet meer waard dan zij?

WV: Kijk naar de vogels van de hemel: ze zaaien niet en maaien niet en oogsten niet, je hemelse Vader voedt ze. Zijn jullie niet meer waard dan vogels?

GNB: Kijk eens naar de vogels in de lucht: ze zaaien niet, ze maaien niet en slaan geen voorraden op in schuren. Uw hemelse Vader zorgt dat ze te eten krijgen. En bent u niet veel meer waard dan de vogels?

In de NBG 1951 zijn *gij*, de meervoudsvorm *vogelen* en de genitief *des hemels* nog aanwezig, maar is het woordje *noch* al weggewerkt. Moderne elementen als *Kijk naar* en *vogels* treffen we ook aan in de NBV, de WV en de GNB. Opvallend is in de HSV de vervanging van *des hemels* door *in de lucht* (terwijl de Griekse grondtekst van de Textus Receptus een genitief heeft: *tou ouranou*). In dit opzicht komt de HSV overeen met de GNB. Ook het vervangen van *gij* door *u* in dit vers herinnert aan de GNB (de andere moderne bijbelvertalingen geven hier de voorkeur aan *jullie* of *je*).

Naast modernisering zien we ook een vasthouden aan het oude. Het behoudend karakter blijkt bijvoorbeeld uit het gecursiveerde woordje *evenwel*, weliswaar minder ouderwets dan *nochtans*, maar nog steeds een duidelijke reminiscentie aan de oorspronkelijke SV. Met uitzondering van de NBG 1951, die hier het wat gewonere woord *toch* heeft, laten de andere moderne bijbelvertalingen dit tegenstellingselement weg. Geen wonder: in de Griekse grondtekst is het (in de conjunctie *kai*) niet duidelijk aanwezig. In het voetspoor van de zeventiende-eeuwse SV handhaaft de HSV echter de gecursiveerde toevoeging aan de grondtekst.

Revisies in de Bergrede

Wanneer we thans de Bergrede als geheel onder de loep nemen (Matteüs 5:1-7:29), treffen we bij vergelijking met de editie 1977 in de HSV tientallen voorbeelden van taalkundige revisies aan. Ze zijn te verdelen in *grammaticale* en *lexicale* wijzigingen. We zetten hier de voornaamste categorieën op een rijtje (tussen haakjes het aantal geconstateerde gevallen), waarbij we ons korthedshalve tot de meest opvallende trends beperken, maar incidenteel ook plaatsen buiten de Bergrede in de beschouwing betrekken.

Grammaticale revisies

Tot de grammaticale wijzingen in de Bergrede behoren de volgende verschijnselen:

- vervangen van de aanspreekvorm *gij* door *u* (44): De editie 1977 heeft in 7:27: *gij die boos zijt*, de HSV: *u die slecht bent*. Bijbehorende werkwoordsvormen als *zijt* en *moogt* zijn vervangen door *bent* en *zult*. Ook in de aanspreekvorm *Gij dwaas!* is in de HSV *gij* verdwenen. *Gij geveinsde* luidt thans: *Huichelaars*.
- schrappen van de uitgang *-t* in de meervoudsimperatief (43). *Verblijdt en verheugt u* (5:12) is geworden: *Verblijd en verheug u*. En *Meent niet, dat Ik gekomen ben, om de wet of de profeten te ontbinden* luidt thans, met ook een andere woordkeus en een spaarzamere interpunctie: *Denk niet dat Ik gekomen ben om de Wet of de Profeten af te schaffen*. Deze verwoording van Matteüs 5:17 treffen we precies zo aan in de de WV, de NBV en de GNB (de laatste twee zonder eerbiedskapitaal). In het algemeen wordt de imperatief zonder *-t* ook in andere moderne bijbelvertalingen aangetroffen.
- toevoegen of wijzigen van voorzetsel bij indirect/belanghebbend voorwerp (18): *bidt uw vader* (6:6) wordt: *bidt tot uw vader*; *hun niet gelijk* (6:8) wordt: *aan hen niet gelijk*. *Geeft het heilige de honden niet* wordt: *Geef het heilige niet aan de honden*. Ook wordt het voorzetsel gewijzigd. In combinatie met *zeggen* is het voorzetsel *tot* vervangen door *tegen*. *Jegens uw tegenpartij* wordt: *tegenover uw tegenpartij*. Deze kleine wijzigingen lijken te zijn geschied met het oog op de leesbaarheid. In andere bijbelvertalingen vinden we een soortgelijk gebruik, al is hier de vertaling vaak vrijer.
- schrappen van hulpwerkwoorden (13). Met name in omslachtige constructies met drie werkwoordsvormen is het mes gezet. *Zal ontbonden en geleerd hebben* (5:19) wordt: *afschafft en onderwijst*. In zinnen met *opdat* is het werkwoord *mogen* niet meer aanwezig: *opdat zij door de mensen gezien worden*. Deze trend vinden we ook in de andere bijbelvertalingen, die echter vrijer formuleren. Zo heeft de NBV hier de constructie: *om iedereen te laten zien*.
- andere omgang met relatieve voornaamwoorden (12). Bij ingesloten antecedenten als *zalig zijn die treuren* en andere zaligsprekingen is *zij* of *hen* toegevoegd. Het woordje *zo* in de ouderwetse constructie *zo wie* (*zo wie een vrouw aanziet*) is verdwenen of vervangen door *al*.
- wegwerken van deelwoorden (9). Vormen als *ziende* (5:1), *zeggende* (5:11 en 6:31) en *liggende* zijn verdwenen. Ze zijn vervangen door andere constructies, bijvoorbeeld relatieve bijzinnen. *Een stad boven op een berg liggende* (5:14) is thans *een stad die bovenop een berg ligt*; *uw deur gesloten hebbende*, *bidt uw Vader* luidt anno 2010: *sluit uw deur en bid tot uw Vader*. Ook in andere moderne bijbelvertalingen zijn de deelwoorden verdwenen, waarbij de oplossingen variëren.

- vervangen van *noch* door een andere ontkenning (9). *Noch steekt men een kaars aan en zet die onder een korenmaat* luidt thans: *En ook steekt men geen lamp aan en zet die onder de korenmaat*. Elders is het woordje ‘noch’ vervangen door *en...niet, en ook geen, en ook niet of of*. In andere moderne bijbelvertalingen (behalve de NBV) is *noch* ook verdwenen, al verschillen de uitwerkingen.
- oplossen van genitiefconstructies (7). *Het zout der aarde* (5:13) wordt *het zout van de aarde, het licht der wereld* wordt *het licht van de wereld, de bloemen des velds* (6:28) wordt *de bloemen in het veld*. Ook ouderwetse bezitsvormen als *hunner, het Koninkrijk Gods en Uw is het koninkrijk* zijn vervangen door constructies met *van*. Het lidwoord *des* is elders in de HSV echter niet overal geschrapt. We treffen *des* nog aan in de bijbelse wendingen *vreze des Heeren, Boom/boek des levens, Zoon des mensen* en in de staande uitdrukkingen *kind des doods* en *heer des huizes*. De uit de oudere uitgaven van de SV vertrouwde vorm *der* vinden we in de Bergrede nog in het *Koninkrijk der Hemelen*, en elders in de HSV vooral in Hebreeuwse genitiefconstructies als *heilige der heiligen, God der Goden, koning der koningen* en in de plechtige uitdrukking *tot in der eeuwen eeuwigheid*.
- toevoegen van repletief *er* (5). In zinnen als *dat gezegd is* (5:38 en 423) is het vulwoordje *er* ingevoegd. *Dat heden is* luidt thans: *dat er vandaag is* (6:30). Deze aanpassing aan het moderne Nederlands vinden we al in de NBG 1951, maar de trend is in de HSV versterkt. Ook elders treffen we toegevoegde vulwoordjes met verduidelijkende functie aan: *ook* (5:32), *namelijk* (6:25), *zelf* (7:2), *wel* (7:3), *eigen* (7:3 en 4) en *dan* (7:11), waarbij opvalt dat ze niet altijd staan geursiveerd.
- vervangen van meervoudsuitgang *-en* door *-s* (3): De *vogelen, leliën* en *distellen* (Matteüs 6:26, 6:28 en 7:16) zijn geworden tot *vogels, lelies* en *distels*. Wel is de meervoudsvorm *-en* gehandhaafd in het *Koninkrijk der hemelen* (5:10). Ook in dit opzicht komt de HSV met moderne bijbels overeen.
- vervangen van conjunctief door een werkwoord met een hulpwerkwoord (2). *Geve* (5:31) is geworden: *moet geven*; *Opdat uw aalmoes in het verborgen zij* (6:4) luidt nu: *zodat uw liefdegave in het verborgen zal zijn*. De conjunctief is wel gehandhaafd in het Onze Vader: *Uw rijk kome, Uw wil geschiede* (6:9-10). Dit laatste heeft de HSV met andere moderne bijbelvertalingen gemeen; alleen de NBV heeft: *Laat uw rijk komen, laat uw wil geschieden*.

Uit deze voorbeelden valt op te maken dat de HSV in grammaticaal opzicht in een eigentijdsere jasje is gestoken. Door deze modernisering heeft de SV iets van het eigen ouderwets-stilistisch karakter opgeofferd en is ze meer gaan lijken op andere moderne bijbelvertalingen (die echter vaak vrijer vertalen). Tegelijk

komt het behoudende karakter nog naar voren, bijvoorbeeld in de omgang met *der en des*.

Lexicale revisies

Het meest opvallend in de HSV is echter niet de eigentijdse grammatica, maar de gemoderniseerde woordkeus. De onderstaande tabel geeft een aantal illustratieve voorbeelden uit Matteüs (tussen haakjes worden andere bijbelvertalingen genoemd die eenzelfde oplossing hebben):

<i>Editie 1977</i>	<i>Herziene Statenvertaling</i>
5:1 neergezeten	was gaan zitten (WV)
5:1 leerde	onderwees (GNB: begon te onderwijzen)
5:9 de vreedzamen	de vredestiters (NBG 1951, NBV)
5:11 de mensen	men (NBG 1951, GNB)
5:12 alzo	zo (GNB, NBV, WV)
5:13 indien nu	maar als (NBV, WV)
5:13 vertreden	vertrapt (NBV, WB)
5:15 kaars	lamp (NBV, WV, GNB: olielamp)
5:15 kandelaar	standaard (GNB, NBG 1951, NBV)
5:17 te ontbinden	af te schaffen (GNB, NBV)
5:20 Tenzij	Als...niet (GNB, NBV, WV)
5:20 geenszins	beslist niet
5:21 het gericht	de rechtbank (GNB)
5:22 Doch	Maar (GNB, NBG 1951, WV)
5:23 gedachtig wordt	herinnert (GNB, NBV, WV)
5:25 Weest welgezind	Stel u welwillend op
5:30 houwt af	hak af (NBV, WV)
5:45 bozen en goeden	slechte en goede mensen (GNB)
6:2 gelijk	zoals (NBG 1951, NBV, WV, GNB)
6:5 plegen gaarne	zijn er zeer op gesteld
6:7 ijdel verhaal van woorden	omhaal van woorden (GNB, NBG 1951, WV)
6:8 wat gij van node hebt	wat u nodig hebt (GNB)
6:8 eer	voordat (WV)
6:19 Vergadert u	verzamel (WV)
6:30 heden	vandaag (GNB, NBV, WV)
7:2 wedergemeten	ook bij u gemeten
7:6 hun voeten	hun poten (GNB, NBG 1951, NBV, WV)
7:9 wat mens is er	is er iemand (GNB, NBV, WV)
7:15 in schaapskleren	in schapenvacht (NBG 1951: in schapevacht)
7:15 grijpende wolven	roofzuchtige wolven (GNB, NBV, WV)
7:21 wie die daar de wil doet	wie de wil doet (GNB)

7:24	een voorzichtig man	een verstandig man (NBG 1951, NBV, WV)
7:28	de scharen	de menigte (WV)
7:28	zich ontzetten	versteld stond (NBG 1951)

Uit deze voorbeelden wordt duidelijk dat heel wat archaïsmen en ouderwets aandoende woorden zijn vervangen door moderne vertaalalternatieven, die meestal ook worden aangetroffen in een of meer andere moderne bijbelvertalingen.

Besluit

Sinds de eerste druk van 1637 is de taal van de SV meer dan eens aangepast. Onze verkenning van de Bergrede heeft tal van verschillen met de editie 1977 aan het licht gebracht. De HSV staat in een lange traditie van aanpassing, maar neemt hierin tegelijk een bijzondere plaats in. Op grammaticaal gebied wordt de in de negentiende eeuw ingeluide trend van modernisering voortgezet. Het blijkt dat er in de HSV van 2010 is gebroken met de traditie van voorzichtige minimale wijzigingen. Voor het eerst is ook het woordgebruik gemoderniseerd. In de praktijk houdt dit in dat de woordvoorraad naar de andere moderne bijbelvertalingen is toegegroeid, hoewel de HSV soms nog een behoudend karakter heeft. Naarmate de Nederlandse taal verder verandert, zal de behoefte om de SV nog diepgrijpender aan te passen in de toekomst ongetwijfeld groter worden. Bezien tegen de achtergrond van meer dan 350 jaar taalverandering is de HSV van 2010 een voorlopig eindpunt – niet meer, en ook niet minder. Het is hierbij de vraag hoe lang er nog gesproken kan worden van de ‘Statenvertaling’ en op welk moment er sprake is van een nieuwe vertaling.

Drs. H. Beelen is als neerlandicus werkzaam aan de Carl von Ossietzky Universität, Oldenburg (Duitsland).

Dr. N. van der Sijs is historisch taalkundige en etymoloog.

▲ Christoffel van Sichem, Paulus, uit: *Biblia sacra [...]*, z.p 1647.

Foto: NBC/Sandra Haverman

Het dragen van de *stigmata* van Jezus

Galaten 6:17 in de *Bijbel in Gewone Taal*

Rieuwerd Buitenwerf

Het Nederlands Bijbelgenootschap werkt momenteel aan de *Bijbel in Gewone Taal* (BGT). Dit wordt een vertaling in eenvoudig Nederlands, die voor iedereen begrijpelijk moet zijn, ook voor mensen die weinig lezen of moeite hebben met lezen. De vertaling zal verschijnen in 2014. Informatie is te vinden op www.bijbelgenootschap.nl onder ‘Bijbel in Gewone Taal’. *Met Andere Woorden* schenkt aandacht aan deze nieuwe vertaling met een serie artikelen over specifieke vertaalkwesties. In deze aflevering gaat het over de vertaling van Galaten 6:17.

We bevinden ons bijna aan het eind van de Galatenbrief als Paulus schrijft: *Tou loipou kopous moi mèdeis parechetô. Egô gar ta stigmata tou Iêsou en tòi sômati mou bastazô* (woord-voor-woord vertaald: ‘Laat niemand mij in de toekomst moeite bezorgen; want ik draag de merktekens van Jezus in mijn lichaam’). Zo vinden we het vers terug in een aantal recente bijbelvertalingen:

Overigens valle niemand mij lastig, want ik draag de littekenen van Jezus in mijn lichaam. (*NBG-vertaling 1951*)

Laat voortaan niemand het mij lastig maken, want ik draag de merktekens van Jezus in mijn lichaam. (*Willibrordvertaling 1995*)

Laat voortaan niemand het mij lastig maken, want ik draag het brandmerk van Jezus in mijn lichaam. (*Groot Nieuws Bijbel 1996*)

En laat voortaan niemand mij meer tegenwerken, want ik draag de littekenen van Jezus in mijn lichaam. (*De Nieuwe Bijbelvertaling 2004*)

We zien een aantal kleine, op het eerste oog onbeduidende verschillen in wat verder allemaal goede weergaven van de Griekse tekst zijn (afgezien van het ‘overigens’ uit de *NBG-vertaling 1951* (NBG 1951), wat een foutieve vertaling van *tou loipou* is). Ondanks dergelijke goede vertalingen is het voor de hedendaagse bijbellezers in deze vertalingen niet zo duidelijk waarom Paulus dit eigenlijk zegt op deze plaats in de brief. En al helemaal niet wat het verband is

tussen de twee onderdelen van het vers, het verband dat in de vertalingen met ‘want’ wordt weergegeven (een vertaling van het woord *gar* uit de brontekst). Nu het Nederlands Bijbelgenootschap bezig is met vertalen van de Bijbel in ‘gewone taal’, valt dit soort kwesties extra op, omdat in zo’n vertaling de verbanden tussen zinnen geheel helder moeten zijn. Dat wil voor Galaten 6:17 zeggen, dat de lezer van de BGT moet kunnen begrijpen wat er in dit vers bedoeld is (de taal moet duidelijk zijn) én dat de retorische functie in het geheel van de brief duidelijk moet zijn.

Galaten 6:17a

Paulus begint vers 17 met een imperatief: ‘Laat voortaan niemand me meer lastigvallen’. Uit de vrij bekende woordcombinatie *kopous parechein* zelf kun je niet precies afleiden op wat voor moeilijkheden Paulus duidt; het is een vrij algemene aanduiding voor ‘in moeilijkheden brengen’. In Sirach 29:4 lezen we bijvoorbeeld: ‘Menigeen ziet een lening als een buitenkans, en brengt wie hem helpt in moeilijkheden (*pireschon kopon*, gevolgd door een dativus)’, en in Lucas 11:7 (een reactie van iemand op een vriend die hem ’s nachts om hulp vraagt): ‘Val me niet lastig! (*mê moi kopous pareche*).’

Nu is de hele Galatenbrief een reactie op nieuwe ontwikkelingen in de christelijke gemeenten in Galatië: ze hebben besloten zich aan de joodse wet te gaan houden, terwijl Paulus ze had geleerd dat ze zonder het doen van de joodse wet gered zouden worden. Vanaf het begin van de brief is het duidelijk dat ze Paulus hiermee diep gekwetst hebben, en dat hij alle retorische middelen die hij bezit, inzet om ze van deze volgens hem geheel verkeerde gedachte af te brengen. Als de een na laatste zin van deze brief begint met: ‘laat voortaan niemand me meer lastigvallen’, moge duidelijk zijn dat Paulus hiermee in ieder geval refereert aan de ellende die hij heeft ervaren door de berichten uit Galatië. Op die manier wil hij voortaan door niemand meer lastiggevallen worden (en zeker niet door de Galatiërs).

Met vers 17b wil Paulus onderbouwen waarom hij zijn oproep in 17a doet. Dat is de functie van het woordje *gar* hier (‘want’). Maar wat is precies de inhoud van zijn onderbouwing? Daarvoor moeten we een aantal woorden nader bekijken, onder andere *stigma* en *bastazô*.

De betekenis van het woord *stigma*

Een opvallend verschil tussen de drie moderne Nederlandse bijbels is de vertaling van *stigmata*: ‘merktekens’ (WV), ‘brandmerk’ (GNB) en ‘littkens’ (NBV). Wat is de beste weergave van het Griekse woord? In het Nederlands wordt het woord ‘stigma’ wel gebruikt als technische term voor de wonden van Christus, en het zal dan ook weinig bijbellezers verbazen dat het Griekse woord

stigma in Galaten 6:17 vaak met ‘litteken’ vertaald wordt, zoals in de NBV en de NBG 1951.

Toch ligt het niet voor de hand dat de beoogde hoorders van de Galatenbrief bij *stigmata* aan littekens gedacht hebben. Het Griekse woord *stigma* wordt namelijk allereerst gebruikt voor tatoeages. Zie bijvoorbeeld Diodorus Siculus XIV 30.7, waar over kinderen van een bepaald volk staat: ‘vanaf hun jeugd worden ze allemaal bont versierd met tatoeages (*stigmata*) op hun borst en rug’.

Ook wordt het woord voor religieuze merktekens gebruikt. Zo lezen we in Herodotus II 113.2: ‘Aan de kust was en is er nog steeds een tempel van Heracles. Als een knecht of wie dan ook daarheen vlucht en wordt gemarkeerd met heilige merktekens (*stigmata hira*) en zichzelf zo wijdt aan de godheid, mag hij niet aangeraakt worden.’ Het woord *stigma* wordt ook gebruikt om de brandmerken van slaven of soldaten aan te duiden. Zo bijvoorbeeld in *Pseudo-Phocylides* 225: ‘Beledig je slaaf niet door hem brandmerken (*stigmata*) te geven’ en Plutarchus, *Pericles* XXVI 3: ‘De Samiërs namen wraak op de Atheners door de voorhoofden van de gevangenen te brandmerken (*stizô*) met uilen’.

Opvallend gebruik van het woord vinden we in *Cataplus* 24 en 28 van Lucianus van Samosata. Daar lezen we over de goddelijke berechting van mensen na hun dood. Een van de mensen die terechtstaat, is Cyniscus. De goddelijke rechter zegt dat hij hem zonder kleren wil bekijken, want: ‘iedereen die tijdens zijn leven slechte dingen heeft gedaan, draagt (*periferei*) de onzichtbare *stigmata* op zijn ziel daarvan met zich mee’. Bij het onderzoek dat volgt blijkt dat er nog maar een paar vage *stigmata* te zien zijn, en er volgt een discussie hoe dat nu toch kan. Cyniscus legt uit dat hij dankzij zijn filosofische inspanningen zijn *stigmata* is kwijtgeraakt. Daarna volgt de berechting van een tiran die tijdens zijn leven heel veel slechts gedaan heeft. Tegen hem wordt gezegd: ‘Trek je purperen kleding uit, dan kunnen we zien hoeveel *stigmata* jij hebt.’ En als de rechter het resultaat ziet, roept hij: ‘Hij is helemaal bont en blauw van de *stigmata*’.

Het nieuwtestamentische woordenboek van Bauer gebruikt deze parallel uit Lucianus om te laten zien dat *stigma* ook litteken kan betekenen, vermoedelijk omdat er in de tekst sprake is van een inspectie van het hele lichaam en omdat er in *Cataplus* 28 gezegd wordt: ‘hij is blauw van de *stigmata*’. Mij lijkt deze conclusie te snel getrokken: het gaat immers om ‘merktekens’ die mensen ‘op hun ziel’ oplopen door verkeerde dingen te doen. Het uitkleden gebeurt omdat de goden de ‘*stigmata* van de ziel’ op het lichaam van degene die berecht worden kunnen zien – bij Lucianus natuurlijk een narratieve uitbeelding van het motief. Het zijn in zijn voorstelling merktekens als die van de slaven of krijgsgevangenen: of je het nu wilt of niet, door de merktekens is het voor de goden zonder meer zichtbaar of je slechte dingen hebt gedaan of niet.

De betekenis van het woord *bastazô* in Galaten 6:17

In het Griekse Nieuwe Testament komen we het woord *bastazô* zowel in een concrete betekenis tegen, als in metaforische zin. In Johannes 19:17 gaat het bijvoorbeeld om het dragen van een kruis, in Lucas 7:14 wordt *bastazô* gebruikt voor het dragen van een baar. De concrete betekenis ‘dragen’ kan ook in beeldspraak gebruikt worden: het ‘dragen van een last’ in Galaten 6:2 en 5, het ‘dragen van onze kwalen’ in Matteüs 8:17 en het ‘elke dag dragen van ons kruis’ in Lucas 14:27 zijn voorbeelden van concreet gebruik dat metaforisch bedoeld is. Verder wordt *bastazô* ook geheel figuurlijk gebruikt. In Johannes 16:12 duidt het bijvoorbeeld op het ‘verdragen (wat Jezus te zeggen heeft)’ en in Galaten 5:10 op het ‘dragen’ van een veroordeling. Samenvattend kunnen we zeggen dat *bastazô* gebruikt wordt voor het concreet dragen of optillen van iets zwaars, of als het figuurlijk (ver)dragen van iets zwaars.

De combinatie van *stigmata* en *bastazô* is ongebruikelijk (gewoner is *stigma(ta) echein* of *ferrein*); de passage in Galaten is de eerste keer dat de woordcombinatie voorkomt, en in latere teksten wordt deze alleen gebruikt als de betreffende uitspraak van Paulus uitgelegd wordt. Naar aanleiding van bovenstaande analyse van het betekenisveld van *bastazô* kun je de combinatie op twee manieren interpreteren: letterlijk ‘dragen’ (oftewel ‘hebben’) van merktekens, of het figuurlijk ‘te dragen hebben’ van merktekens.

Als we de letterlijke interpretatie volgen, heeft 6:17b, het argument voor Paulus’ oproep hem niet meer lastig te vallen, een positieve connotatie: ‘Laat niemand me voortaan meer lastigvallen, want ik heb de merktekens van Christus op mijn lichaam.’ Een consequentie van deze interpretatie is dat de het enigszins opvallende *bastazô* dan gelezen wordt als een verder betekenisloze variant van het gewonere *ferrein* (voor deze optie pleit bijvoorbeeld het woordenboek van Bauer). Als we de minder concrete (en daardoor ingewikkelder) interpretatie volgen, dan heeft 6:17b een negatieve connotatie: ‘Laat niemand me voortaan meer lastigvallen, want ik moet de merktekens van Christus (ver)dragen op mijn lichaam.’ In de volgende paragraaf zullen we de implicaties van de beide mogelijkheden verder bekijken.

Een aantal opties in Galaten 6:17b

Hierboven hebben we gezien dat er twee basisopties zijn om *ta stigmata tou Jêsou bastazein* te interpreteren. Voor het vaststellen van de retorische functie van het vers(deel) zullen we vanuit deze analyse verder moeten redeneren, en dan zien we een aantal interpretatiemogelijkheden.

Je kunt het ‘dragen van de merktekens van Jezus’ interpreteren vanuit de gewoonte om slaven merktekens te geven om te laten zien bij wie ze hoorden, of vanuit de merktekens die mensen kregen in bepaalde religieuze rituelen, om

te laten zien dat ze bij een godheid hoorden. Als ‘slaaf van Jezus’ of als iemand waarvan volkomen duidelijk is dat hij zijn leven geheel aan Jezus wijdt, geniet Paulus ook de bescherming van Jezus, net zoals de gebrandmerkte slaaf in principe bij het huis van zijn heer bescherming genoot, of de religieus getoëerde bescherming kreeg van zijn tempel en godheid.¹ Bij deze optie zou de retorische functie van het vers aan het eind van de Galatenbrief zijn om nog eenmaal Paulus’ eigen manier van denken en doen te contrasteren met die van de Galatiërs: ‘Val me niet meer lastig met jullie ideeën om je te laten besnijden en Joodse feesten te vieren, want ik word door Christus beschermd; ik heb zijn merktekens op mijn lichaam’, oftewel: ‘Val me niet meer lastig, en doe je dat wel, dan zal Christus jullie lastigvallen.’ Zo contrasteert Paulus zijn merktekens (‘van Jezus’) met die van de besneden heiden-christenen. En het is bij deze interpretatie niet erg van belang of de merktekens daadwerkelijk fysieke tekens zijn of niet.² In de BGT zou de vertaling van 6:17 er bij het volgen van deze optie zo uitzien: ‘Jullie hebben het mij erg moeilijk gemaakt. Laat dat nooit meer gebeuren. Als jullie dat wel doen, dan zal Jezus mij tegen jullie beschermen. Want ik hoor bij hem.’

Een andere interpretatie van ‘merktekens van Christus hebben’ kan zijn dat het vele lijden dat Paulus heeft meegemaakt, hem als het ware heeft gebrandmerkt als de volgeling van Christus bij uitstek. De merktekens die hij draagt, oftewel het getekend zijn door het werk van Christus, laat zien dat hij de apostel bij uitstek is, de autoriteit naar wie je moet luisteren. Zijn *stigmata* verbinden hem bijna fysiek met degene die hij verkondigt, Christus. De retorische functie van 6:17 is in deze interpretatie: Val me voortaan niet meer lastig, want in mij val je Christus zelf lastig. Aan wat Paulus heeft doorstaan, kun je zien dat hij gelijk heeft, dé autoriteit is. Dat sluit natuurlijk aan bij wat Paulus in Galaten 1-2 als verdediging over zichzelf zegt. In de BGT zou dit versdeel zo klinken: ‘Jullie hebben het mij erg moeilijk gemaakt. Laat dat nooit meer gebeuren. Want wat ik jullie heb gezegd, klopt. Ik heb zo veel moeten lijden voor Christus, dat iedereen kan zien dat ik bij hem hoor.’

Een verwante interpretatie, maar met een andere retorische functie, is dat Paulus wilde laten zien dat hij zwaar heeft moeten lijden door zijn werk voor Christus (hij heeft er vele ‘merktekens’ door opgelopen) en dat hij er geen nieuwe ‘merktekens’ bij wil hebben. Geïmpliceerd is dat dat wel zou gebeuren als de christenen in Galatië door zouden gaan met hun nieuwe, joods-christelijke invulling van het geloof. De frase ‘merktekens van Jezus op mijn lichaam’ staat dan dus voor alles wat Paulus in het kader van zijn prediking heeft moeten verduren – geestelijk (zie bijvoorbeeld 2 Korintiërs 2:5; 12:21) én lichamelijk (zie bijvoorbeeld 1 Tessalonicenzen 2:2; 2 Korintiërs 11:23-33). Het verschil met de vorige interpretatie is dat de uitdrukking niet gebruikt is

om Paulus' autoriteit te laten zien, maar om de lezers te vragen ook rekening te houden met hem. De retorische functie is dus: de Galatiërs nog eenmaal waarschuwen om hun gedrag te veranderen, met als argument dat Paulus nu al zo veel heeft moeten doorstaan, dat er door hun toedoen geen leed meer bij mag komen: 'Laat ik nu nooit weer horen dat jullie de Joodse wet willen gaan naleven, want ik heb al genoeg ellende doorstaan dankzij jullie. En ik heb al zo veel "merktekens van Jezus op mijn lichaam", dat wil zeggen, al zo veel leed geleden door het werk voor Christus.' In de BGT zou de vertaling van 6:17 er naar aanleiding van deze interpretatie zo uit komen te zien: 'Jullie hebben het mij erg moeilijk gemaakt. Laat dat nooit meer gebeuren, want ik lijd al genoeg als apostel van Jezus.'

Vertalen is kiezen

Als je als vertaler de bijbelcommentaren op Galaten 6:17 bekijkt, vind je naast uitwijdingen over het woord *stigmata*, meestal de opmerking dat de precieze betekenis en functie van het vers onduidelijk zijn. Hierboven heb ik, aan de hand van de betekenissen van *stigma* en *bastazô*, en de samenhang van 6:17a en 17b, geprobeerd de meest voor de hand liggende opties weer te geven, opties die je uiteraard met variatie ook tegenkomt in bijbelcommentaren. Maar de bijbelvertaler moet uiteindelijk kiezen, zeker als hij deze moeilijke zin in 'gewone taal' wil vertalen. Wat moet bij zo'n keuze de doorslag geven?

Uiteindelijk moet mijns inziens bij een dergelijke keuze de retorische functie doorslaggevend zijn. Paulus probeert in zijn hele brief de Galatiërs te overtuigen dat ze zich niet moeten gaan houden aan de joodse wetten en zich niet moeten laten besnijden. Helemaal aan het eind van zijn brief, vlak voor de zegenwens, zegt hij: val me voortaan niet meer lastig (lees: hiermee). Nergens in de brief spreekt hij uit dat hij speciale bescherming van Christus geniet, zeker niet om zich tegen zijn geadresseerden te verdedigen. Het ligt dan ook niet voor de hand dat hij dat hier bedoelt.

Wat Paulus wel met een zekere regelmaat naar voren laat komen, is hoeveel hij voor hen moet doorstaan. In 2:4-5 vertelt Paulus over de strijd die hij heeft moeten leveren om het in zijn ogen zuivere evangelie, namelijk zonder besnijdenis, te bewaren *pros humas* – 'voor jullie'. Hij is zover gegaan dat hij zelfs Petrus, een van de hoogste leiders van de kerk erop aansprak (2:11-14). In 4:11 zegt hij: 'Ik vrees dat ik voor niets zo veel moeite gedaan heb (*kopiaô*) voor jullie (*eis humas*). En in 5:11-12 meldt hij, net als in andere brieven, dat hij vanwege zijn boodschap vervolgd wordt. Kortom, Paulus doet al zo veel moeite voor de Galatiërs, dat hij eigenlijk niet begrijpt hoe het kan dat ze zich zo vergissen.

Dat Paulus met zijn lijden voor Christus ook autoriteit heeft verworven, blijkt bijvoorbeeld uit 2 Korintiërs 11:21-23. Toch lijkt dat motief niet de beste verklaring voor de frase ‘de merktekens van Christus dragen’. Het is eigenlijk, in de strategie van de brief, niet erg logisch dat hij afsluit met een oproep hem voortaan niet lastig te vallen omdat hij zo’n grote autoriteit is. Zijn herhaalde melding dat hij zo veel heeft gedaan en doorstaan voor de christenen in Galatië, mondt hier mijns inziens uit in een laatste verzuchting: en nu moet het klaar zijn, ik heb nu genoeg voor jullie doorstaan. Dát is een krachtig eindstatement. Dat het woord *stigmata* hier door Paulus wordt gebruikt om die gedachte tot uitdrukking te brengen, om een contrast te maken met het *stigma* dat de Galatiërs wensen, de besnijdenis, zal ongetwijfeld kloppen, net als de gedachte dat de ‘*stigmata* van Jezus’ Paulus met de gekruisigde Christus verbinden. Dat zijn mijns inziens in de Griekse tekst belangrijke retorische bijeffecten van de gekozen woorden. Maar in de BGT moet in elk geval de hoofdgedachte duidelijk worden. De voorlopige versie luidt dan ook: ‘Jullie hebben het mij erg moeilijk gemaakt. Laat dat nooit meer gebeuren, want ik lijd al genoeg als apostel van Jezus’.

Noten

- 1 In deze interpretatie lijkt de frase op die in een papyrusfragment uit de derde eeuw na Christus: ‘Ik draag (*bastazō*) (een amulet van) de sarcofaag van Osiris ... dat ik tegen iemand zal gebruiken als hij mij lastigvalt (*kopous parechein*).’ – Zie J.H. Moulton, G. Milligan, *The Vocabulary of the Greek Testament Illustrated from the Papyri and other Non-Literary Sources*, Londen 1957, p. 106. Vergelijk ook Openbaring 7:2 en 9:4, waar sprake is van gelovigen die ‘het zegel van God’ (op hun voorhoofd) hebben, dat aangeeft dat ze bij de gemeente horen, en dat hen beschermt in het eschaton.
- 2 Enigszins in deze richting vertaalt Het Boek (1988): ‘Voortaan wil ik niet meer met dit soort zaken lastiggevallen worden. Want de littekens op mijn lichaam kenmerken mij als een slaaf van Christus.’ Maar ook in deze vertaling blijft het verband tussen 17a en 17b raadselachtig.

Geraadpleegde literatuur

- H.D. Betz, *Galatians. A Commentary on Paul's Letter to the Churches in Galatia*, Hermeneia, Philadelphia 1979.
- J.D.G. Dunn, *The Epistle to the Galatians*. Black's New Testament Commentaries, Londen 1993.
- F. Mussner, *Der Galaterbrief*, Herders Theologischer Kommentar zum Neuen Testament, Freiburg 1988³.
- D.F. Tolmie, *Persuading the Galatians. A Text-Centred Rhetorical Analysis of a Pauline Letter*, WUNT 2.190, Tübingen 2005.

Dr. R. Buitenwerf is nieuwtestamenticus en is als manager van de afdeling Vertalen en Bijbelgebruik werkzaam bij het Nederlands Bijbelgenootschap.

Uitgelezen. Bijbels en prentbijbels uit de vroegmoderne tijd

Tussen 2006 en 2009 hebben Anne Jaap van den Berg en Boukje Thijs in *Met Andere Woorden* de rubriek ‘Uitgelezen’ verzorgd. Daarin werden naast verschillende bijbeluitgaven ook prentbijbels, een concordantie en uitgaven voor kinderen besproken. In december 2009 is deze rubriek afgesloten met een artikel over kaarten in bijbels.

In het boek *Uitgelezen* zijn de verschillende afleveringen van de rubriek gebundeld. Alle artikelen zijn daarvoor opnieuw bewerkt en in een aantal gevallen aangevuld. Tevens worden er in het boek een kleine honderd toelichtende full colour illustraties opgenomen. Ze dienen als toelichting bij de tekst en laten direct zien hoeveel moois er in vroeger tijd gemaakt werd, niet alleen wat betreft de uitgaven als zodanig, maar ook aan illustraties en versieringen.

Heerenveen: Uitgeverij Jongbloed, 184 pagina's, ISBN 9789089120311.
Het boek is verkrijgbaar bij de boekhandel. Tot 1 januari 2011 geldt een actieprijs van € 12,50; daarna is de prijs € 17,50.

◀ Titelpagina van *Uitgelezen*.

Foto: NBG/Sandra Haverman

